

I. BEVEZETÉS

I.a. *Életrajzi vázlat és az 1590-es évek művei*

Enyedi György³ 1555-ben született Nagyenyeden kisnemesi családban. Családi neve valószínűleg Mészáros volt, ám írásában és a rá vonatkozó forrásokban is a Georgius Eniedinus (Transylvanus) alakkal találkozhatunk. Alsóbb fokú tanulmányait Nagyenyeden végzi, az 1560-as évek második felében valószínűleg tanára volt Hunyadi Demeter, későbbi antitrinitárius püspökéldje is. Az életrajzra vonatkozó szórványos információkból az derül ki, hogy 1574–75 körül Nyugat-Magyarországon, illetve Bécsben tartózkodott. Az Enyedi 19. és 20. századi biográfusait némiképp összezavaró adatok kiértékelése után ma már úgy látjuk, hogy 1575 vagy 1577 és 1583 között a kolozsvári antitrinitárius kollégium tanára volt, valószínűleg sokrétű oktatási praxissal. E kolozsvári korszak arról tanúskodik, hogy Enyedi szervesen beilleszkedik az akkoriban széles társadalmi bázisra támaszkodó erdélyi antitrinitárius felekezet és az ennek magját alkotó vezető értelmiségi réteg intézményes és szellemi világába. Enyedi eredendő kulturális tapasztalataként kell számon tartanunk a Dávid Ferenc-pert annak minden politikai, felekezeti és intellektuális tanulságaival. Ugyanilyen mértékben tarthatjuk meghatározó mozzanatoknak a '90-es évek szellemi termékenysége szempontjából azt, hogy Kolozsvárt ekkor olyan vallási gondolkodókkal kerülhetett érintkezésbe, mint Johannes

³ A monográfia írása közben végzett forráselemzések során nem akadtam olyan adatra, amely akár csak kis mértékben is változtatna a szakirodalomban elfogadott biográfián. Az alábbi vázlatos életrajz a következő munkákra alapul, a biográfiára vonatkozó további irodalmat lásd ezekben: Jakab Elek: *Enyedi György élete*, in Keresztény Magvető, XXV (1890), 131-151 és 211-244; Zoványi Jenő: *Enyedi György lectori működésének és külföldi tanulmányainak időpontja*, in Keresztény Magvető, LXVIII (1936), 88-89; Káldos, János – Balázs, Mihály: *György Enyedi*. Bibliotheca dissidentium: répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, Tom. 15. Baden-Baden 1993; Balázs Mihály: *Bevezetés*, in Enyedi György válogatott művei, Bukarest–Kolozsvár 1997, 5-27; Árpád Szabó: *The Life and Times of György Enyedi*, in Balázs M. – Keserű G. (eds): *György Enyedi and Central European Unitarism in the 16–17th Centuries*. Budapest 2000, 319-325.

Sommer és Jacobus Palaeologus, és hogy Christian Francken esetleges meghívásának előkészületeiről is értesülhetett. A Dávid Ferenc pere és halála után kialakuló Kolozsvárhoz köthető nemzetközi értelmiségi kör racionalista orientációja döntő szerepet játszhatott abban, ahogy Enyedi külföldi egyetemi tanulmányainak helyszíneit megválasztotta. A kolozsvári városi tanács ösztöndíjával 1584-ben először Genf egyetemére iratkozik be. Ezen év június 24-re datálja az *Annotationes in Novum Testamentum* című Genfben készített kéziratát. Enyedi 1585-1586-ban Padua egyetemének hallgatója⁴ – az alábbi vizsgálatok amellet szólnak, hogy Enyedi filozófiai felfogását döntően befolyásolja a páduai arisztotelizmus irányzata. Nemcsak arról van szó, hogy Enyedi egyes szövegei filológiai szempontból kétségtelenül Jacopo Zabarella művein alapulnak, és hogy nagy valószínűséggel részt vett Zabarella és/vagy Francesco Piccolomini egyetemi előadásain, hanem arról is, hogy a két arisztotelianus gondolkodó 1584-ben lezajlott vitájának szellemi levegőjét még közvetlen közletről szívhatta magába a magyar gondolkodó. Páduai tanulmányainak végeztével Enyedi saját bevallása szerint néhány hónapos körutazást tett, mialatt Francia- és Németország különböző városaiba látogatott el. 1587 elején tér vissza Kolozsvárra, mégpedig rengeteg könyvvel, melyek beszerzését a városi tanács által rendelkezésére bocsátott anyagiak biztosították. Visszatérése után a kolozsvári antitrinitárius kollégium rektorává nevezik ki, mely tisztséget 1592-ig tölti be. Ha rektorságra vonatkozóan csak arra mutatunk rá, hogy 1589 és 1591 között beosztottjaként Christian Francken oktatta a filozófiát a kolozsvári diákoknak – és nem vesszük figyelembe, hogy a többi oktató intellektuális teljesítményéről egyáltalán nem állnak rendelkezésre adatok –, akkor is hallatlanul magas színvonalú oktatási intézményről kell beszélnünk. Ám ebből a közös intellektuális légkörből eltérő módon folytatódnak az életrajzok. Enyedi – számos világi orientációjú radikális valláskritikussal ellentétben – szervesen betagozódott a lassanként intézményesülő antitrinitárius egyházba. Igencsak összetett világi és egyházpolitikai körülmények közepette 1592 júliusában Enyedit megválasztják az erdélyi antitrinitárius egyház püspökének. Eme haláláig, 1597-ig betöltött egyházi funkciója során felekezetének belső teológiai vitáit és közössége praktikus elvárásait próbálja összhangba hozni egymással – mindezt a 15 éves háború megpróbáltatásai közepette. 1597-ben Kolozsvárt hunyt el.

Mínthogy a következő vizsgálatok az 1590-es években keletkezett művekre, vagyis az érett Enyedi szövegeire alapulnak, előre kell bocsátanunk

⁴ Tonk Sándor – Szabó Miklós: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Keserű Bálint – Font Zsuzsa (szerk.): *Fontes rerum scholasticarum IV*, Szeged 1992, 68.

néhány szót a forrásokról és azok biográfiai vonatkozásairól is. Enyedi főműve, az *Explicationes*, egy évvel a szerző halála után, 1598-ban jelenik meg Kolozsvárt. A kötetet az a Toroczkai Máté rendezi sajtó alá, aki az 1619-es és 1620-as impresszumokkal ellátott magyar nyelvű fordítást is jegyzi.⁵ Úgy tűnik, hogy 1597-ben Toroczkait kifejezetten az elhunyt püspök hagyatékának gondozása céljából hívták meg Kolozsvárra. Nagy valószínűséggel állítható, hogy Toroczkai számára az *Explicationes* szövege a nyomdai kiadás előkészítése szempontjából már előrehaladott állapotban állt rendelkezésre, a redakció és a későbbi magyar fordítás összefüggéseire a megfelelő fejezetekben fogunk kitérni. A 17. század elején készült Toroczkai-féle fordítással kapcsolatban előre kell bocsátanom azt a módszertani megjegyzést, hogy Enyedi latin nyelvű szövegeit filozófiai és irodalmi elemzéseim során saját fordításomban közlöm. A megfelelő passzusok idézése túl sok reflexiót igényelt volna a Toroczkai átültetésére vonatkozóan, így annak vizsgálatára egy külön fejezetben kerül majd sor.

A '90-es évek másik – nem csak a jelen tanulmány partikuláris szempontjából – kiemelkedő szövege a Szilvási Jánossal folytatott *első* vita kéziratosa. A szöveg Enyedi saját kézírásával maradt ránk az ún. Enyedi-kódexben, amely ma a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárában található.⁶ A kutatás tisztázta az első Enyedi–Szilvási-polémia részleteit, ezúttal csak röviden összefoglaljuk a Káldos János és Balázs Mihály által írottakat.⁷ Az antitrinitárius családból származó Szilvási Enyedi tanítványa volt, és valamikor az 1580-as évek második felében valószínűleg neki köszönhette, hogy évekig nyugati egyetemeket látogathatott. Szilvási azonban hazatérése után 1590 körül a kálvinizmushoz csatlakozik, majd 1591. június 23-án a marosvásárhelyi református zsinaton támadást intéz az antitrinitáriusok ellen.⁸ Szilvási első, kifejezetten az ekkorra már az antitrinitárius egyház püspöki tisztét betöltő Enyedi elleni polémiáját egy az 1. Kor. 1:4-re épülő prédikációban fejt ki, amelynek szövege nem maradt ránk. Enyedi 1593. október 17-én egy magyar nyelvű prédikációval⁹ (Contio 60) válaszol, amelynek latin fordítását egy három oldalas bevezető levél kíséretében 1593. október 28-án el is küldi Szilvásinak. Erre Szilvási

⁵ Vö. a VI. fejezettel!

⁶ Jelzet: MSU 474. – A szövegnek a Karácsonyi Balázs-kódexben (MSU 32) található változatával nem foglalkoztunk.

⁷ Káldos–Balázs: *György Enyedi*, 105–111.

⁸ A beszéd szövege nyomtatásban is megjelent: *Oratio Ioannis Silvasii...*, Cibinii 1591. Vö. RMNY 675.

⁹ A magyar nyelvű prédikáció több forrásban is fennmaradt, modern kiadása: *Enyedi György válogatott művei*, válogatta Balázs Mihály és Káldos János, Bukarest–Kolozsvár 1997, 154–181.

Apologia címmel írja meg válaszat, amely szintén nem maradt ránk. Enyedi erre reagál *Defensiójában*, majd egy hosszabb értekezésben *Concionis examen* címmel alaposabban tárgyalja Szilvási vitaindító prédikációját. Enyedi a Szilvásihoz intézett levelet, a *Contiót*, a *Defensiót* és a *Concionis examen* az Enyedi-kódexben¹⁰ láthatóan összefüggő gondolatmenetként összekapcsolja: e munka befejezését 1594. február 23-ai dátummal látja el.

A Szilvási-vitának eddig mindenekelőtt politikai jelentőséget tulajdonított az eszmetörténeti irodalom: itt jelentkezik először az, hogy felbomlik az a teljes protestáns politikai egység, ami 1588 végén csak azzal a kompromisszummal hajlandó hozzájárulni a fiatal katolikus Báthori Zsigmond fedelemmé történő megválasztásához, hogy a jezsuitáknak el kell hagyniuk Erdély területét.¹¹ Egészen paradoxnak tűnik az a szituáció, hogy maga ez a nagy politikatörténeti jelentőségű forrás komoly elméleti vita formáját ölti: az ekkor épp kálvinista Szilvási János szillogisztikus formába ölti érveit az isteni személyek hármassága mellett, míg Enyedi hibás szillogizmusokként kvalifikálja ezeket. A vita általa megfogalmazott szövegeit szinte egységes műként összefoglaló kéziratot akár a *De methodo theologiae* címmel is elláthatta volna Enyedi. A szillogizmusok középfogalmának többértelműségét tematizáló egzegetikai módszertan csak esetenként – de akkor oldalakra rúgó szöveg-átvételekben – épül be az *Explicationes* elemzéseibe: a kéziratban maradt vita-anyag így erősebb filozófiai jelleget mutat. Ennélfogva tanulmányom filozófiai problémákat tárgyaló fejezetei nagy mértékben támaszkodnak a Szilvási-vita anyagára.

Az *Explicationes* Biblia-értelmezésének egyik legjelentősebb klasszika-filológiai teljesítménye az, hogy Enyedi Héliodórosz *Aithiopika* című regényének bizonyos részleteit bevonja az újszövetségi helyek elemzésébe.¹² Mint látni fogjuk, a *Philippibeliékhez írt páli levél* 2:6 versének elemzése a hellénizmuskori regény frazeológiája alapján európai karriert fut majd be, tanulmányom tézise szerint Pál apostol és Héliodórosz megfelelő helyeinek stilisztikai párhuzamára először Enyedi mutat rá az európai Biblia-értelmezés egész történetében. A Román Tudományos Akadémia kolozsvári levéltárában ma is rendelkezésünkre áll az a kézirat, mely Enyedi filológiai bravúrját lehetővé tette: Héliodórosz regényének latin nyelvű fordítása Enyedi György tollából. A fordító 1592. május 1-re datálja a latin szöveghez

¹⁰ Leírása: Pirnát Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Budapest 1961, 193.

¹¹ Vö. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. III., 236–248, itt: 239–240. Enyedinek az 1590-es évek erdélyi politikai térképén elfoglalt pozíciójához lásd Káldos János: *Enyedi György prédikációja 1594 nyarán*, *Keresztény Magvető* 114/4 (2008), 477–482.

¹² Vö. a III.b.v–vi–vii. fejezetekkel!

írt *Előszót*, vagyis nagyjából 2 hónappal a júliusban megtörténendő püspöki kinevezés előtt készül el a fordítás. Azonban a Héliodórosz-fordító klaszszika-filológus *rektor* és a teológiai irodalmat produkáló *püspök* alakjának merev szétválasztása elvéti Enyedi intellektuális profilját, amennyiben a klasszika-filológiai teljesítmény egezetikai alkalmazásának köszönheti későbbi recepcióját. Jóllehet a Héliodórosz-fordítás kiadatlan marad, mégis a regény latin változatának az *Explicationes*be beemelt részleteit Enyedi fordításában olvassa még egy Jean LeClerc is a 18. század elején.

I.b.

Az egezetikai probléma: sensus historicus/literalis vs. mysticus/spiritualis

Tanulmányunk alapvető célja az egegeta Enyedi György bemutatása. A sokoldalú életmű alapján Enyedit ugyanúgy a világi jellegű magyar irodalom egyik első és kimagasló kezdeményezőjének tekintjük, mint ahogy számon tartjuk a régi magyar prédikációs irodalom fontos szerzőjeként¹³ is. Jóllehet tanulmányunk nem téveszti szem elől a világi és a felekezeti mozzanatok e kettősségét, mégis Enyedinek egy olyan területen végzett tevékenységére koncentrál, mely alapvetően különbözik a fentiektől. Jelen tanulmány fókuszában az egegeta, a Szentírás értelmezésével foglalkozó Enyedi György áll. Témaválasztásunk nem pusztán az életmű egy újabb dimenzióját vezeti be, mely alapvetően különbözik a profán irodalom egyre rétegzettebbnek mutató intézményrendszerének vagy a felekezeti liturgia kommunikációs szituációjának aspektus-rendszerétől. Úgy véljük, hogy az egegetika Enyedi intellektuális teljesítményének csúcsa és egyben olyan gyűjtőpontja, melyből perspektíva nyílik a gazdag életmű összes jelenségére. Jelen tanulmány nem vállalkozik az életmű perspektíváinak holisztikus bemutatására, de a Szentírás interpretációja elméletének és gyakorlatának felvázolása nem hagyja érintetlenül sem a prédikáció-szerző, sem a széphistoria-író Enyedit.

¹³ Káldos János: *Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai*, in Erdélyi Múzeum 2013/1, 88–120; uő: *Enyedi György prédikációinak szövegahagyományja*. In Érték és értelmezés. Budapest 2010, 188–207; Lovas Borbála: *Non multa sed multum: Párhuzamos beszédek Enyedi György prédikációgyűjteményében*, Erdélyi Múzeum 2013/1, 71–87; uő: *Hozzátenni vagy elvenni: Enyedi-prédikációk másolatai és azok kompilációs jegyei*, in Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról, szerk. Maczák Ibolya, Budapest 2014, 53–71; uő: *Másolási stratégiák Enyedi György prédikációinak hagyományozódásában*, in Studia Litteraria 2013/3–4, 79–94.

Enyedi elsősorban egegeta. Az általa művelt egegetika tudománya erősen támaszkodik két segéddisziplínára. A kora legmagasabb szintű *klasszika-filológiai skilljeivel* rendelkező briliáns *egegeta* olyan *filozófiai* eszközökkel alakítja ki és teszi kompatibilissé antitrinitárius valláskritikai kompetenciáját, melyek a prekartézianus kor európai filozófiájának alapvető problémáit érintik. Enyedi tehát a *klasszika-filológia* és a *filozófia* disziplínáit mintegy a teológiai egegetika segédtudományaiként alkalmazza, mindvégig szem előtt tartva e két segéddisziplína messzemenően profán-szekuláris jellegét.

Jóllehet Enyedit ugyanúgy jellemzi a lexikográfia iránti rajongás, mint ahogy azt a teológiai egegetikától alapvetően érintetlen kortárs európai filológusok esetében megfigyelhetjük, és jóllehet éppoly eleven filozófiai élménye a metafizika és a tapasztalat diszkontinuitása, mint az itáliai késő-reneszánsz elviekben felekezet-független természetfilozófusainak, a két disziplína mégis szervesen épül be a Szentírás-értelmezés általa vallott felfogásába. Ennélfogva e két segédtudomány felekezeti színezetet nyer az egegetika ernyője alatt, ugyanis az őket összefogó hermeneutikai módszertan esetében Enyedi az erdélyi *anitrinitárius* mozgalom intellektuális reflexióinak szerves folytatójaként áll előttünk. Folytatójaként és továbbfejlesztőjeként: még ha tartalmi vonatkozásokban az egegetika eredményeképp előálló teológia nem is hoz olyan gyökeres változást, mint a Dávid Ferenc vagy Jacobus Palaeologus által megfogalmazottak, a filozófia és a klasszika-filológia professzionális bevezetése e hagyományba módszertani szempontból teljesen eredetivé teszi az antitrinitárius egyház harmadik püspökét. Ezen eredetiség és innovativitás túlmutat az 1566 óta szervesen fejlődő és legalább egyik ágát tekintve erősen intellektualizálódó felekezet keretein. Az egegetika filozófiai kiegészítését és lexikográfiai alátámasztását európai mércével mérve is jelentős eredménynek tarthatjuk.

E tény azonban megnehezíti azt, hogy jelen tanulmányt felvezzük. Egy monográfia bevezetése arra lenne hivatott, hogy a főhőséül választott szerző munkásságának fő témáit tágabb kontextusba helyezve előrebo csássa mindazon problémákat, melyeket a későbbiekben tárgyalni fog. Esetünkben jelen bevezetés feladata abban állna, hogy felmutassa Enyedi György egegetikai teljesítményének azon főbb aspektusait, melyek elhelyezik a magyar gondolkodót a bibliai hermeneutika tágabb európai történetében. E feladat azonban nem ígérkezik egyszerűnek; jelen bevezetés így a világos kontúrok felvázolása helyett inkább a kontextualizáció nehézségeinek és dilemmáinak bizonytalan megfogalmazására vállalkozik. A dilemmák meg-

fogalmazásához bocsássunk előre néhány olyan helyet Enyedi műveiből, ahol az egezetika alapvonalaira történő utalást olvashatunk.

A *Zsidókhöz írt levél* egy helyének kommentálásakor a következőket írja:

„[...] jól tudjuk, ezen levél szerzője az Ószövetség minden mondását és cselekedetét *allegorikus* módon az Újszövetségre alkalmazta, hogy megmutassa, hogy a régiek az újabbak *figurái* voltak, és hogy az Újszövetség az Ószövetség kiegészítése. Ilymódon sok olyan dolgot vezet elő az Ószövetségből, amelyek egészen *más dolgokról és egészen más értelemben* mondták a próféták által, de *a szavak vagy a dolgok bizonyos hasonlósága* alapján az Újszövetségre alkalmazta.”¹⁴

A szóban forgó kifejezés „És: Te Uram kezdetben alapítottad a földet és a te kezdednek művei az egek.” (*Zsid.* 1:10) ószövetségi párhuzamos helye „Régente fundáltad a földet, s az egek is a te kezdednek munkája.” (*Psal.* 102:26). Az antitrinitárius kritika alapgondolata világos: azon párhuzamos szöveghelyek egymáshoz rendelése, amelyek az Ószövetségben Istenről szóltak, míg az Újszövetségben Krisztus tevékenységét vagy az ő általa előadottakat fejezik ki, elégtelen azon kijelentés igazolására, hogy Isten és Krisztus egylényegűek. Enyedi szerint a héber és keresztény egezetikák egyhangúan állítják,¹⁵ hogy

két kiemelkedő módja van a Szentírás értelmezésének. Az egyik a betű szerinti és történeti. A másik a misztikus és spirituális.¹⁶

Enyedi egyéb helyeken a két alapvető értelmezési módot leíró fogalmakat a következő módon rögzíti: az *allegorikus* – *figurális* – *spirituális* – *misztikus* – *nem sajátlagos értelemben vett* – *metaforikus értelem áll szemben a történeti* – *literális* – *sajátlagos értelemmel*. A Szentírás interpretációja két alaptendenciájának viszonyát illetően Enyedi egyértelműen fogalmaz:

Abban minden időkh minden tudósa egyetértett, hogy a hit dogmáit a literális, és nem a misztikus értelem alapján kell megállapítani, mert ez utóbbi többféle lehet, a természetes megismerőképességek diverzitása miatt.¹⁷

¹⁴ *Defensio*, 54-55: [...] notissimum esse, auctorem epistolae istius omnia Veteris Testamenti et dicta et facta, allegorice ad Novum applicare, ut ostendat antiqua fuisse figuram Novorum, et Novum Testamentum esse complementum Veteris. Itaque plurima adducit ex Veteri Testamento quae longe alia de re et alio sensu dicuntur apud prophetas, sed propter quandam vel vocum vel rerum similitudinem applicat ipse illa Novo Testamento.

¹⁵ *Explicationes*, 56: omnes tam Hebraei quam Christiani doctores, uno ore fatentur.

¹⁶ *Uo.*: duos esse praecipuos interpretandi scripturae modos. Vnum literalem & historicum. Alterum mysticum & spiritualem.

¹⁷ *Explicationes*, 110: In eo autem omnes omnium aetatum docti consenserunt, dogmata fidei

Nem tisztünk eldönteni, hogy Enyedinek igaza van-e a keresztény egzegetika *történetét* illető ezen holisztikus megjegyzésében. A mondat első fele a protestantizmus általában vett alapelvét mondja ki: a céltalan, sokszor a kinyilatkoztatás szövegét megerősizoló allegorikus értelmezés helyett a literális értelmet kell előnyben részesítenünk „a hit dogmáit” illetően. Le kell tehát szögeznünk, hogy Enyedi messzemenően elkötelezett a literális értelmezés elsődlegessége mellett. Vajon ez azt jelenti, hogy teljes mértékben lemondhatunk az átvitt jelentések feltárásáról a bibliai egzegízis praxisában? Vajon Enyedi hogyan érzékeli azt a gyökeres változást, amit a protestantizmus interpretációs elveinek megjelenése váltott ki az átvitt jelentések hermeneutikai státuszában?

Annyit már most előre bocsáthatunk, hogy Enyedi számos helyen elismeri azt, hogy lehetséges a *figurális-tipológiai*¹⁸ értelemben vett metaforikus jelentések felfedése a Szentírás interpretációja során; a Szilvási-polémia kéziratában így fogalmaz:

...Ugyanis e szavak előtt és után is azt tanítja az apostol, hogy azon atyákkal minden *figurálisan és típus* szerint történt meg. Tudjuk ugyanis, hogy Krisztust figurális értelemben már az Ószövetségben is megölték, elárulták és keresztre feszítették. Tehát ha megkísértették, akkor figurális értelemben kísértették meg, amit szívesen elismerünk, és semmit sem bizonyít ellenünk.¹⁹

Még ha az idézet záró megjegyzése kategorikusan ki is jelenti, hogy a figurális-tipológiai értelmezés „*semmit sem bizonyít ellenünk*” – azaz a szentháromság-tagadó elmélettel szemben –, a tipológiai értelem létjogosultságának elismerése e részletben akkor is némileg zavarba ejtő a fenti állítás fényében, miszerint „*a hit dogmáit a literális, és nem a misztikus értelem alapján kell megállapítani*”. Enyedi ugyanis nem tesz különbséget miszti-

---

stabilenda esse, ex sensu literali, non mystico, qui varius esse pro ingeniorum diuersitate potest.

¹⁸ Vö. George Stuart Hall: *Typologie*, in Theologische Realenzyklopädie, Berlin-New York, Bd. 34, 208-224; Tibor Fabiny: *The Lion and the Lamb. Figuralism and Fulfillment in the Bible, Art and Literature*. Houndmills-Basingstoke-Hampshire-London 1992; Leonhard Goppelt: *Typos. Die typologische Deutung des Alten Testaments im Neuen*, Gütersloh 1939 (Neudruck Darmstadt 1973), 1-22; valamint Henri de Lubac: „*Tipológia*” és „*allegorizmus*”, in A tipológiai szimbolizmus – szöveggyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből, szerk. Fabiny Tibor, Szeged, 1998, 105-121. E művek bőséges bibliográfiai útmutatást nyújtanak a tipológia történeti és modern felfogásaira nézvést is.

¹⁹ *Defensio*, 52 (= *Explicationes*, 285): Nam et ante et post haec verba docet apostolus omnia in figura et typo contingisse patribus illis. Scimus autem Christum in figuris et occisum, et venditum, et crucifixum fuisse etiam in Veteri Testamento. Ergo, si tentatus etiam est, in figura tentatus est. Quod illis libenter concedimus, neque quidem contra nos facit.

kus-allegorikus és tipológiai-figurális értelem között, hanem – különösen a *Zsidókhoz írt levél Zsoltárok*-allúziói esetében – azonosítja a kettőt.

Ez a dilemma az antitrinitárius egzegetika legalapvetőbb dilemmájához vezet bennünket, azaz az újszövetségi Ószövetség-utalások értelmezéséhez. Ha ugyanis a szentháromság-tagadás tézisének – jelen bevezető céljait figyelembevéve – most csak durva megközelítésben Krisztus preegzisztenciájának (megtestesülése előtti létezésének) tagadásaként állítjuk fel, akkor kérdésessé válik az Ószövetség azon helyeinek átvitt jelentésű értelme, mely helyek figuralitását épp az Újszövetség Ószövetség-allúziói hivatottak alátámasztani. Ha a második isteni személy semmiféle módon nem adott a szentháromság metafizikai entitásában – mely entitás időtlenül bár, de „párhuzamosan” fennáll az Ószövetségben előadott események történeti létezésével –, akkor sérül az Ószövetség szóban forgó, tipológiailag releváns szöveghelyeinek szemantikai aspektusa: nem igazolható, hogy átvitt jelentésben a trinitás második – történetileg „még” nem, de metafizikai szinten „már” létező – személyére utalnak.

E problémára az isteni második személy megtestesülés előtt létezéséről vallott különböző – azt egyre gyengítő – felfogások tükrében adtak választ az antitrinitarizmust elindító és az annak elméletét finomra hangoló gondolkodók. A problémát szándékosan fogalmaztuk meg filozófiai terminológiával – olyan szavak használatával tehát, melyek túlmutatnak a teológiai kontextuson, és amelyekkel módszertani szempontból nem sokra mennénk az erdélyi szentháromság-tagadó irányzat kulcsmozzanatának elemzésekor, akkor, ha analízisünk Miguel Servet gondolatainak Dávid Ferenc által 1567 körül végrehajtott átformálására irányulna. Jelen tanulmány főhőse azonban Enyedi György, aki a kor filozófiájának *empirista* trendjeivel összhangban elismeri a metafizika egyfajta létjogosultságát, másfelől Krisztus állítólagos preegzisztenciáját metafizikai létezésnek tekinti. Tanulmányunk során remélhetőleg láthatóvá válik az, hogy mindez hogyan függ össze az Ószövetség szövegének *figurális-tipológiai* jelentésével.

A tipológiával kapcsolatos 16. századi vitákban – az antitrinitárius mozgalmon kívül – sehol nem merül fel a második isteni személy ama metafizikai adottságának radikális tagadása, melyre az (újszövetségi allúziók által implikált) ószövetségi átvitt jelentések magától értetődő szemantikai feltételeként tekintettek – és ez az olyan valóban radikálisan új hermeneutikai megközelítésekre is igaz, mint Lutheré és követőié. A tipológia történetét feldolgozó modern szakirodalomban nem találunk Enyediéhez hasonló pozíciót. Ebből a szempontból Enyedi – a kritikai attitűd alapvető azonossága mellett – még a 16. század derekának Erasmusra támaszkodó

radikális egzgetikai mozgalmába²⁰ sem illeszthető be zökkenőmentesen, melynek fő képviselőit, Miguel Servetet (1509/1511–1553), Sebastian Castelliót (1515–1563) vagy Celio Secundo Curionét (1503–1569) szellemi elődjének tekintette a kelet-európai antitrinitárius gondolkodás.²¹ A tipológiává „ártalmatlanított” skolasztikus allegorizálás tendenciaszerűen olyan spiritualisztikus felfogásokhoz vezetett, melyek éles ellentétben álltak Enyedi szöveg-centrikus és filozófiai elképzeléseivel. Még a felvilágosult történeti Biblia-kritika szakirodalmi tárgyalásai is általában e mozgalom dogma-ellenességére koncentrálnak „csupán”, sehol sem válik oly világossá, mint Enyedinél, hogy a tipológia lassú térvesztése a világi-humanista tudományok emancipációjának folyamányaként egyben a tipológia *metafizikai* vonatkozásainak lépcsőzetes leépítése is.²² Enyedi sajátos tipológia-felfogása tehát nemcsak a humanista szövegértelmezés – poétika, retorika, történettudomány, valláskomparatisztika, nyelvpszichológia, szociolingvisztika, geográfia stb. – eredményeivel operál, hanem az ezek által okozott – fogalmazzunk így – „metafizikai űrt” is megkísérli elméletileg megragadhatóvá tenni, ahogy azt reprezentáció-elméletét ismertetve látni fogjuk.²³

Ha mindezek ellenére kísérletet tennénk arra, hogy a 16. század értelmezés-értelmezései között előzetesen elhelyezzük Enyedi kérdésfelvetéseit, akkor a Biblia-egzegézis legjelentősebb 16. századi fordulatához, Luther felfogásához kell fordulnunk. A jól ismert kiindulópont e téren Luther szóközpontúsága az egyházi tradícióval szemben. A ’szó’-centrikus teológia csak egyfelől jelentette a *sensus literalis* felértékelését, amennyiben a Krisztus szóbeli tanítása által megalapozott egyházi tradíció katolikus, a tridenti zsinaton majdan ismét megerősítendő felfogásával szemben emancipálta a Szentírás szövegét. Másfelől ugyanis e ’szó’ nem más, mint az újszövetségi *logosz*, különösképpen a *János-evangélium* prologusának a második isteni személlyel azonosított *logosza*.²⁴ Luthernél tehát a ’szó’-központú teológia eszménye, azaz a teológiai diszciplínáknak a kinyilatkoztatott szövegekre

²⁰ Vö. Peter G. Bietenholz: *Encounters with a Radical Erasmus. Erasmus’ Work as a Source for Radical Thought in Early Modern Europe*, Toronto-Buffalo-London 2009!

²¹ Vö. Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest 1988, *passim!*

²² Sőt, a bibliai tipológia modern és szekuláris irányból történő irodalomkritikai felelevenítése kifejezetten a történeti egzegézissel szemben határozza meg magát, ahogy Northrop Frye írja: „the analytical and historical approach that has dominated Biblical criticism for over a century was of relatively little use to me”, idézi Tibor Fabiny: *The Lion and the Lamb*, 4.

²³ Vö. a II.d.iii. fejezettel!

²⁴ A humanista és spirituális értelmezés e kettősségét kiválóan szemlélteti Luther *Sendbrief vom Dolmetschen* (1530, Weimarer Ausgabe, Bd. 30,2, 632–646) című művének két része.

történő újraalapozása és újrendezése egyúttal Krisztus-centrikus teológia is. A krisztológia egezetikai motívumok mentén történő kiemelése egyben újraformálja az allegorikus-misztikus Biblia-értelmezés eszméjét is. Luther Szentírás-hermeneutikája egy olyan szövegtapasztalat peremfeltételei mellett fejlik ki, melyben a szöveg már eleve allegorikus jellegű. Ahogy az egyik *János-evangéliumra* épülő prédikációjában fogalmaz 1538-ban: „*Gleich wie der Vater ein ewiger Sprecher ist, der Sohn in Ewigkeit gesprochen wird, ist also der Heilige Geist in Ewigkeit der Zuhörer.*”²⁵ A hermeneutikai szituáció alapvetően rá van utalva a trinitológiai modellre. E modellben 1) a 'logosz' szava kizárólag a hívő szövegcentrikus vallási tapasztalatában képződik meg, és nem a tradíció külsődleges tekintélyében vagy szövegidegen metafizikai spekulációiban; 2) a 'logosz' szavának e hermeneutikai függősége az *allegorikus* értelmezés új perspektíváját nyitja meg. A szövegtértelezés allegorikus volta nem az egyház szóbeli tradícióján, hanem a már eleve krisztológiai – tehát háromságtanra épülő – kiindulóponttal bíró egezetika tételén alapul. A Szentírás *logosz*-centrikus, a *sensus literalist* szem előtt tartó értelmezése csak allegorikusként – azaz csak trinitológiai alapon – lehetséges. Az isteni személyek hármasságának tézise nem tekintélyelvű dogma, hanem a Szentírás befogadásának struktúráját (lutheri értelemben a Krisztus-központú keresztény hitet) egyáltalában lehetővé tevő tan. Így nyer nyilvánvalóan új értelmet a tipológia is.

Túlzás nélkül állítható, hogy a 16. századi protestantizmus és radikális protestantizmus összes válfaja leírható úgy, mint az egezetika területén jelentkező ezen kettősség finomra hangolásának kísérlete.²⁶ A protestáns gondolkodás így tendenciaszerűen vagy az új *allegoricitásra* koncentrálna, vagy a *sensus literalist* helyezi előtérbe. Durva megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a „mérésékelt” felfogások a kettő között valamilyen formában megvalósuló harmóniára törekszenek, itt legfontosabbként Melanchthon *Loci communes*-ét (Wittemberg, 1521) és Matthias Flacius Illyricus *Clavis Scripturae Sacrae*-ját (Basel, 1567) említhetjük, – míg a *radikális* gondolkodók ezen kettősség extrém pozícióira koncentrálnak.

Az egyházi-szóbeli tradíció szerepét funkcionálisan átvevő *allegorikus* Írás-értelmezés hangsúlyozásával az interpretáció szubjektivitása tesz szert egyre nagyobb jelentőségre: a Biblia *allegoricitásának* alapjává a szubjektív

²⁵ D. Martin Luthers Werke, kritische Gesamtausgabe, Bd. 46, Weimar 1912, 60,4. Vö. Christoph Schwöbel: *Trinität III*, in Theologische Realenzyklopädie, Berlin-New York, Bd. 34, 105-107!

²⁶ A radikális protestantizmus vonatkozásában ezt írja le Ács Pál kiváló tanulmánya is: Ács Pál: „*En fiam vagy Dávid...*” A historikus értelmezés korlátai a 2. zsolttár unitárius fordításában, in Irodalomtörténeti Közlemények 112/5-6 (2008), 632-644.

bizonyosság válik. Ezen irányzat a Sebastian Franck²⁷ nevével fémjelzett spiritualizmus formájában már nagyon gyorsan elnyeri holisztikus alakját: a *halott* betűvel szemben az átvitt jelentések radikálisan szubjektív *élő* bizonyossága nagy hatóerejű valláskritikai potenciált fejt ki már az 1530-as évekre.²⁸

Általában véve megállapíthatjuk, hogy a *sensus literalis* elvének az allegorikus értelmezéssel szembeni emancipációja ezzel szemben nem válik holisztikus rendezőelvvé a 16. században. A *sensus literalis* szerinti írás-értelmezésnek leginkább „aládolgozó” történeti-kritikai-geográfiai vizsgálatok késő humanista, Grotiusig terjedő időszaka is csak „az Újszövetség problémáit illető kérdések *előtörténetéhez*” tartoznak.²⁹ Általánosan elfogadottnak tekinthetjük Kümmel monumentális munkájának implicit tézisének, mely az egzegetika (kora) újkori történetének fordulópontjaként a 17. század végi angol deizmust tartja, mely deizmus németországi karrierje fogja kibontani a modern értelemben vett egzegetikai elveket, különösen J. S. Semler (1725–1791) és G. E. Lessing (1729–1781) munkáiban. Lessing alakja jól példázza számunkra, hogy a *sensus literalis* problémaköre erős filozófiai áthallásokkal bír, a 18. századi német gondolkodó esetében az egzegetika ezen filozófiai áthallásai és konnotációi a 18. század második felének német spinozizmus-recepciójához köthetők.³⁰

Bár Enyedi önreflexiói alapján kétségünk sem lehet arról, hogy egzegetikai tevékenységét kifejezetten a saját felekezete nyújtotta keretek között fejtette ki, 17. és 18. századi recepciója mégis túllépi a konfesszionális határokat. Enyedi nagyon kevés értő olvasója, így Erasmus Schmid³¹ (1570–1637), de méginkább Richard Simon (1638–1712) elismerő passzusait Enyedit illetően felekezeti beágyazottságuktól függetlenül fogalmazták meg – miközben Enyedi sokszor a 17. századi antitrinitáriusok számára is túlságosan radikális elveket hirdet meg és alkalmaz egzegetikai vizsgálataiban.

²⁷ Vö. például: *Paradoxa ducenta octoginta: Das ist, CCLXXX. Wunderred und gleichsam Räterschafft, auß der h. Schrifft, so vor allem fleysch ungläublich und unwar sind, doch wider der gantzen Welt wohn und achtung, geweiß und waar*, Ulm 1534!

²⁸ Vö. Henning Graf Reventlow: *Epochen der Bibelauslegung. Bd. III. Renaissance, Reformation, Barock*, München 1997, 167-177, valamint André Séguenny: *Misztika, lutheranizmus és humanizmus között: Sebastian Franck*, ford. Balázs Péter, in *Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században*, szerk. Balázs Mihály és Keserű Gizella, Szeged 2008, 107-130!

²⁹ Vö. Werner Georg Kümmel: *Das Neue Testament – Geschichte der Erforschung seiner Probleme*, München 1970, (*Vorgeschichte-fejezet*) 12-38!

³⁰ Wilhelm Schmidt-Biggemann: *Veritas particeps Dei. A spinozizmus a misztikus és a racionalista teológia horizontján*, in uő: *Teodícea és tények. A német felvilágosodás filozófiai profilja*, ford. Boros Gábor és Simon József, Budapest 2011, 125-155.

³¹ Lásd tanulmányunk 3. Exkursusát (III.b.vii.ii)!

Különösen szembetűnő eme belátásunk az *oratoriánus* Richard Simon esetében, aki a magyar kommentátort állandóan *epiteton ornans*szal emlegeti: *Enjedin subtil Unitaire*.³² Simon, akit a modern kritika Biblia-értelmezései és az egezetika történetére vonatkozó művei miatt talán minden más kora újkori alaknál többre tart, Enyedit kivonatolva ismerteti a zsidó egezegíz Jézus-korabeli azon tradícióját, mely átvitt jelentésekkel dolgozik, és amely tradícióra való tekintettel értelmezhetjük Jézusnak a farizeusokkal történő diskurzusát. A zsidó egezetika történetére történő reflexió szakfilológiai követelménye felülírja a konfesszionális beállítódást.

Az itt következő filozófia- és irodalomtörténeti elemzések fő tézise szerint Enyedi György már a 16. század végén kísérletet tesz arra, hogy Szentírás egezetikai elemzésében minden eddiginél erősebben juttassa érvényre a *sensus literalis*ra elvét. Idézzük ismét Enyedi e páratlanul merész elképzelését az *Explicationes* 110. oldaláról:

Abban minden idők minden tudósa egyetértett, hogy a hit dogmáit a literális, és nem a misztikus értelem alapján kell megállapítani, mert ez utóbbi többféle lehet, a természetes megismerőképességek diverzitása miatt.³³

A részlet alapján világos, hogy a spirituális-allegorikus értelmezést a kinyilatkoztatástól merőben független tényezők függvényének tekinti. A radikális *spiritualista* elképzeléssel szemben a Szentírás olvasójának pszichikai diszpozíciója nem rendelkezik olyan szupranaturális mozzanatokkal, melyek biztosíthatnák a literális jelentésre ráépülő spirituális értelem konstitúcióját. Enyedi egezetikai felfogásának alapvető jellegzetessége, hogy minden, a kinyilatkoztatás szövegétől független előzetes hermeneutikai hangoltság a befogadó természetes megismerőképességéhez igazodik. A Szentírás-értelmezés ismeretelméleti kiindulópontját kizárólag a profán irodalmi lexiográfia és a profán filozófia nyújtja. A teológia egységes tudománya nem tartalmazhat ellentmondó kijelentéseket: a spirituális értelmezés azonban „a természetes megismerőképességek diverzitásának” függvénye, így megenged egymásnak ellentmondó kijelentéseket.

A „természetes megismerőképességek diverzitása” az egezetika területén: a probléma ugyanúgy foglalkoztatja az erdélyi antitrinitárius gondolkodás olyan más nagy radikálisait, mint a német Christian Franckent (1552?-1611

³² Vö. Richard Simon: *Histoire Critique du Texte du Nouveau Testament*, Rotterdam 1689, 184-185, 248-249 és 310.

³³ *Explicationes*, 110: In eo autem omnes omnium aetatum docti consenserunt, dogmata fidei stabilenda esse, ex sensu literali, non mystico, qui varius esse pro ingeniorum diuersitate potest.

után) és a görög Jacobus Palaeologus (1520–1585), mint ahogy Enyedit. E kérdéskör világosan utal arra, hogy a radikális protestantizmus általuk képviselt platformján milyen hallatlan erővel jelennek meg a kinyilatkoztatástól független tényezők problémái, illetve az a kérdés, hogy ezek milyen funkciót töltenek be az egezetikai munkában. Enyedinek az alábbiakban elemzendő szövegei mellett szólnak, hogy e kérdéskört kifejezetten filozófiai problémák mentén kell megközelítenünk. E tanulmány abból az alapvető feltételezésből indul ki, hogy Enyedinek az erdélyi antitrinitarizmus 16. századi teológiai hagyományához való viszonya nem tisztázható bizonyos szakfilozófiai és a megismerés státuszára vonatkozó gondolatmenetek rekonstrukciója nélkül. Ha feltevésünk beigazolódik, akkor mindenképp újra kell értékelnünk a filozófia szerepét a régi magyar kultúrában.